

‘T IS ALTIJD BETER WAT TE LANG VERTOEF, ALS WAT TE VROEG BEGONST’¹

Het voorhuwelijkssparen van dienstboden binnen het Brugse Vrije in de achttiende eeuw²

‘Look before you leap’. Premarital saving of servants in the rural district ‘Brugse Vrije’ during the eighteenth century

Rural servants are an age specific professional category: three quarters of them are between fifteen and 30 years old which allows us to investigate aspects of premarital saving and spending patterns. In this paper we focus on the country district ‘Brugse Vrije’ in eighteenth century Flanders. For this purpose we use the rare farm accounts that have come to us. Evidence presented in the article shows that the relative amount of money servants saved differed from person to person. There is however a connection between the share they saved and the age of the maid or the farmhand: the older they were, the more money they reserved. Especially girls built up a trousseau in which clothing took an important share. There are also indications that certain servants even reserved some cattle. When it comes down to the real value of the wage, it is striking that the real wage (the nominal wage in proportion to the lease prices of agricultural land) shows a stable course from 1710 until the last quarter of the eighteenth century. From the 1770s onwards, the spending capacity of servants began to decrease: during a span of three generations, the purchasing power was reduced with one third. There are indications that this economic phenomenon had an impact on the marriage rates which were remarkably lower at the end of the eighteenth century. This is confirmed by a change in the age structure of rural servants in the nineteenth century: on average they were older than maids and farmhands around the middle of the eighteenth century. This implies that a lot of young people didn’t have the means to marry.

1. I.A. De Vloo, *Sermoenen* (Brugge 1788) 225.

2. Al het cijfermateriaal dat in dit artikel te vinden is, werd ontleend aan mijn scriptie: Veerle Delahaye, *Het dienstpersoneel in het Brugse Vrije (1710-1815): rurale arbeidsorganisatie en regionale diversiteit in een scharnierperiode (onuitgegeven scriptie)* (Gent 2005) Promotor: Prof. I. Devos, 319 pp. Een woord van dank is weggelegd voor drs. Thijs Lambrecht (UGent) voor de begeleiding van mijn proefschrift. Wat dit artikel betreft, ben ik prof. Eric Vanhoute zeer erkentelijk voor zijn kritische opmerkingen.

Zoals bekend lag dat de gemiddelde huwelijksleeftijd in het *Ancien Régime* relatief hoog. In de achttiende eeuw huwden vrouwen rond hun 26e levensjaar, terwijl dat voor mannen meestal nog iets later was.³ Jongeren werden al jaren voordat ze zich zelfstandig vestigden ingeschakeld als arbeidskracht. Vanaf jonge leeftijd hielpen ze hun ouders met het werk op het land, maar ze konden meestal pas een bijdrage leveren aan het monetair gezinsinkomen als ze als werkkraft elders werden aangenomen. M. Mitterauer stelt dat jongelui vanaf hun veertiende op de arbeidsmarkt terechtkwamen.⁴ Volgens R. Jütte was deze levensfase voorafgaand aan het huwelijk een relatief gunstige periode waarin de jongelui van een zekere welstand genoten.⁵ Dit betekent dat de meeste jongeren gedurende gemiddeld tien à twaalf jaar de kans hadden om wat geld opzij te zetten om zich financieel voor te bereiden op een leven als volwassene. In wat volgt onderzoek ik in de eerste plaats het spaar- en consumptiegedrag van het dienstpersoneel dat op het achttiende-eeuwse platteland rond Brugge was tewerkgesteld. In de internationale literatuur beweren zowel Vivienne Pollock als John Styles dat zowel mannelijke als vrouwelijke dienstboden een substantieel deel van hun loon besteedden aan kledij die enerzijds dienst deed als statussymbool en anderzijds als voorraad voor later.⁶ Thijs Lambrecht kwam in verband met deze uitgavenpost tot een zelfde conclusie.⁷ Over het aandeel van het loon dat gespaard werd is echter veel minder bekend. In de tweede plaats ga ik daarom na hoe groot het bedrag was dat gespaard werd en wat de reële waarde van die spaarcenten was. In tegenstelling tot wat andere historici hebben gedaan, wordt het nominale loon hier niet gekoppeld aan de graanprijs, maar wel aan de grondprijs, aangezien het pachten of kopen van een lapje grond de basisvoorwaarde was om zich te gaan vestigen.⁸ Ten derde breng ik verschuivingen in de koopkracht van dienstboden in verband met het demo-

---

3. Isabelle Devos, 'Marriage and economic conditions since 1700: the Belgian case', in: Isabelle Devos en Liam Kennedy (eds.), *Marriage and rural economy, Western Europe since 1400* (Turnhout 1999) 106.

4. In tijden van crisis gingen kinderen vroeger werken. Zie: Michael Mitterauer, 'Servants and youth', in: *Continuity and Change* 5 (1990) 20.

5. R. Jütte, *Poverty and deviance in early modern Europe* (Cambridge 1996) 36-44.

6. John Styles, 'Involuntary consumers ? Servants and their clothes in Eighteenth-Century England', in: *Textile History* (2002), 18 en Vivienne Pollock, 'Contract and consumption: labour agreements and the use of money in eighteenth-century rural Ulster', in: *Agricultural History Review* 43 (1995) 30-31.

7. Thijs Lambrecht, 'Slave to the wage? Het bestedingspatroon van het agrarisch dienstpersoneel tijdens de achttiende eeuw. Enkele voorlopige beschouwingen', in: W. Devoldere, *Vriendenboek Valère Arickx* (Roeselare 2000) 155

8. Jan L. van Zanden koppelde zo het loon aan de graanprijs om meer inzicht te krijgen in de levensstandaard in Europa in de Nieuwe Tijd. Zie: Jan L. van Zanden, 'Wages and the standard of living in Europe, 1500-1800', in: *European Review of Economic History* 2 (1999) 175-197.

grafisch gedrag. Gezien het leeftijdsgebonden karakter van deze beroepscategorie, zal de aandacht uitgaan naar de huwelijksluiting.

Mijn onderzoek bestudeert dienstboden in het Brugse Vrije. Het gaat dus in dit artikel om meiden en knechten op het platteland en niet in de stad. Bovendien gaat het om zowel mannen als vrouwen. Het Brugse Vrije was tijdens het *Ancien Régime* een plattelandsdistrict dat ongeveer de regio Knokke-Nieuwpoort-Diksmuide-Eeklo besloeg en in 1748 iets meer dan 60.000 inwoners telde.⁹ Het gaat dus om het noorden en het centrum van het huidige West-Vlaanderen en het westen van de provincie Oost-Vlaanderen. De bedrijfsstructuur bestond in het zuidelijk deel van het plattelandsdistrict overwegend uit kleine bedrijven: in 1748 besloeg meer dan de helft van de uitbatingen slechts één à vijf hectaren. In het polderachtige noorden lag de situatie enigszins anders: daar waren bedrijven van 25 à 50 hectaren legio.¹⁰ Iets minder dan tien procent van de bevolking was rond het midden van de achttiende eeuw tewerkgesteld als dienstbode.¹¹

Figuur 1 Detail uit 'Vlaanderen, Artois en Henegouwen', een kaart van Isaac Tirion uit 1754 (Universiteitsbibliotheek Gent, vakgroep Nieuwe Geschiedenis). De parochies waar de kerkelijke instellingen zich bevinden die verder in dit artikel ter sprake zullen komen, zijn aangeduid.

9. Delahaye, *Het dienstpersoneel*, 23.

10. Delahaye, *Het dienstpersoneel*, 30.

11. Delahaye, *Het dienstpersoneel*, 21.

Het dienstbodeschap: een stage voor plattelandjongeren

Zoals bij zoveel andere socio-economische onderwerpen, wordt het onderzoek ook hier bemoeilijkt door een gebrek aan bruikbaar bronnenmateriaal. Ten eerste zijn loongegevens betreffende de achttiende eeuw schaars. Aangezien de zeldzame bronnen die wel vergoedingen voor werknemers bevatten bijna nooit de leeftijd en het feit of de arbeider wel of niet gehuwd is vermelden, is het bijna onmogelijk om dergelijke onderzoeksvragen te beantwoorden. Voor wat het platteland betreft, is er echter één beroeps categorie waarvan alle arbeidskrachten ongetrouwd zijn, namelijk het dienstpersoneel.¹² Volgens de Engelse historica Ann Kussmaul waren meiden en knechten inwonende arbeidskrachten die op jaarlijkse basis aangeworven werden.¹³ Daarnaast wijst ze ook op het leeftijdsspecifieke karakter van het beroep: het dienstbodeschap was een overgangsfase tussen de (beschermde) kindertijd en een (zelfstandig) leven als volwassene. Dit wordt bevestigd door de leeftijdsopbouw van het dienstpersoneel dat in het Brugse Vrije werkte. Opvallend is dat maar liefst drievierde van het dienstpersoneel dat in 1748 in het Brugse Vrije werkte, tussen vijftien en 29 jaar was.¹⁴ Het beroep van meid of knecht was dus als het ware een voorbereiding op het huwelijksleven: men leerde er de vaardigheden die men later nodig zou hebben bij het uitbaten van een eigen landbouwbedrijfje.¹⁵

De leeftijdsgebondenheid van het beroep van dienstbode, schept een aantal mogelijkheden voor onderzoek naar het 'voorhuwelijks sparen' van dienstboden tijdens de achttiende eeuw. Voordat de jongeren als dienstbode aan de

---

12. Naar deze beroeps categorie is in Vlaanderen nog maar weinig onderzoek verricht. Een aantal publicaties waarin aspecten van het dienstbodeschap op het platteland besproken worden zijn echter wel het vermelden waard: Chris Vandenbroeke, 'Prospektus van het historisch-demografisch onderzoek in Vlaanderen', in: *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis* (1976) 20-21. Ook het artikel van T. Lambrecht is het vermelden waard: Thijs Lambrecht, 'Slave to the wage? Het dienstpersoneel op het platteland in Vlaanderen (16de-18de eeuw)', in: *Oost-Vlaamse Zanten. Tijdschrift voor Volkscultuur in Vlaanderen* 76 (2001) 32-48. Daarnaast bevatten de uitgegeven werkdocumenten van de volkstelling van het Jaar IV en die van 1814-1815 ook een aantal statistieken met betrekking tot het dienstpersoneel: J. De Belder e.a., *Arbeid en tewerkstelling in West-Vlaanderen op het einde van het Ancien Régime. Werkdocumenten*. (Gent 1984), vier delen; J. De Belder e.a., *Arbeid en tewerkstelling in West-Vlaanderen 1814-1815* (Gent 1985), 6 delen.

13. Ann Kussmaul, *Servants in husbandry in early modern England* (Cambridge 1981) 4-5.

14. Voor deze cijfers werd gebruik gemaakt van de volkstelling van 1748 die door de burgemeesters en schepenen van het Brugse Vrije bevolen werd teneinde een eventuele belastingaanpassing door te voeren. Het overgrote deel van de parochies werd bestudeerd aan de hand van de uitgaven van het West-Vlaams Genootschap voor Familie- en Wapenkunde. Zie: R.L. Dewulf-Heus, *De volkstelling 1748, de prochie ...*, West-Vlaams Genootschap voor Familie- en Wapenkunde, 1989, s.p. Voor de overige parochies zijn microfiches gehanteerd: RAB, Telling 1748, microfilm 52 en 53 (Varia).

15. Mitterauer, *Service*, 29.

slag gingen, woonden ze bij hun ouders. Wanneer ze definitief uit dienst traden en een ander beroep kozen, was dat meestal omdat ze een gezin wilden stichten.¹⁶ Dit wordt bevestigd door wat rekeningen ons vertellen over de dienstboden die tussen 1749 en 1768 op de uitbating Hof Ten Bogaerde in Koksijde werkten. Dit was een landbouwbedrijf dat in handen was van de Ter Duinenabdij. In de voornoemde tijdspanne verlieten 57 dienstboden het bedrijf. Op één dienstbode na werd in de rekeningen de reden van vertrek genoteerd: 47 verhuisden naar een andere werkgever waar ze opnieuw als dienstbode aan de slag konden, twee dienstboden overleden en zeven gaven als reden voor hun vertrek een aanstaand huwelijk op.¹⁷

Al met al blijkt dus dat het dienstpersoneel een geschikte beroepscategorie is om het spaargedrag van jongeren te onderzoeken, want dienstboden waren bijna altijd ongehuwde jongeren en vormden een aanzienlijk deel van het totale aantal adolescenten dat in het Brugse Vrije leefde, want alhoewel slechts tien procent van de totale bevolking werkte als meid of knecht, was dit beroep bijna uitsluitend aan jongeren voorbehouden. Dit werd in elk geval al bevestigd voor het vrouwelijk dienstpersoneel. Zo berekenden Eric Vanhaute en Christa Matthys dat 54 procent van de vrouwen uit het Oost-Vlaamse Assenede die in 1830-1831 werden geboren, ooit dienstmeid was geweest.¹⁸ Alhoewel een aanzienlijk deel van de jongeren dus als dienstbode tewerkgesteld was, werkten er ook heel wat als dagloners. In navolging van Hilde Bras kan gesteld worden dat meiden en knechten met betrekking tot hun loon in een bevoorrechte positie waren ten opzichte van dagarbeiders. Deze laatste categorie moest in veel gevallen hun geld thuis afgeven. Dit gebeurde ongetwijfeld minder bij dienstboden, dankzij hun meer onafhankelijke positie ten opzichte van hun ouders.¹⁹

Een internationaal vraagstuk

De laatste decennia verschenen enkele algemene studies over dienstpersoneel op het platteland. De baanbrekende studie van Ann Kussmaul behandelde uiteenlopende aspecten van het dienstbodeschap, zoals de leeftijdsopbouw, de

---

16. Volgens Hilde Bras gold dit ook voor het stedelijke dienstpersoneel in Zeeland tijdens de periode 1850-1950: bijna 70 procent van de meiden was jonger dan 25 jaar en in 90 procent van de gevallen werd het dienstbodeschap definitief beëindigd omdat de meid ging huwen. Zie: Hilde Bras, *Zeeuwse meiden: dienen in de levensloop van vrouwen, 1850-1950* (Amsterdam 2002) 13 en 115.

17. Delahaye, Het dienstpersoneel, 62.

18. Eric Vanhaute en Christa Matthys, 'A 'silent class' and a 'quiet revolution'. Female domestics and fertility decline in Flanders', in: Angélique Janssens (ed.), *Were Women Present in the Demographic Transition? Conference Papers*, (Nijmegen 2006) (in druk).

19. Bras, *Zeeuwse meiden*, 150.

mobiliteit en de loonvorming.²⁰ Antoinette Fauve-Chamoux en Michael Mitterauer benadrukken in hun onderzoek het dienstbodeschap als levensfase.²¹ Pas recent wordt meer aandacht gegeven aan het loon en het spaargedrag van meiden en knechten. Ook het consumptiepatroon staat meer in de kijker. De studies van Thijs Lambrecht en Vivienne Pollock gaan in op de vergoeding die dienstboden kregen en hoe het geld gespenseerd werd.²² Voor wat het sparen met het oog op een huwelijk betreft, publiceerde Jane Whittle een bijdrage waarin loonarbeid in het algemeen als een middel wordt bekeken om zowel geld als vaardigheden te verzamelen vóór het aangaan van een huwelijk.²³ Daarnaast gaat ze ook na of meiden en knechten met het verdiende loon zich zelfstandig kunnen vestigen. Het werk van G.A. Collenteur en R.F.J. Paping over het rurale dienstpersoneel in Groningen tijdens de periode 1830-1920 gaat in op een aantal determinanten in de vorming van het loon, zoals de leeftijd en het geslacht van de dienstbode.²⁴ Het vrouwelijk dienstpersoneel staat centraal in de studie van Hilde Bras over Zeeuwse meiden tussen 1850 en 1950.²⁵ Ook zij onderzoekt het dienstbodeschap als een tijdelijke fase, met aandacht voor verdiensten en huwelijkssluiting.

Recente opname van de abdijhoeve Ten Bogaerde en de aanpalende graanschuur.

Het bronnenmateriaal

Voor wat het Brugse Vrije betreft, zijn er bronnen beschikbaar die gegevens bevatten omtrent het loon dat deze meiden en knechten ontvingen. Van een

20. Kussmaul, *Servants*, 1-233

21. Antoinette Fauve-Chamoux, 'Pour une histoire Européenne du service domestique à l'époque préindustrielle', in: Antoinette Fauve-Chamoux en Ludmila Fialova (eds.) *Acta demographica XIII, le phénomène de la domesticité en Europe, XVIIe – XXe siècles* (Praag 1997), 57-73 en Mitterauer, *Servants*, 11-38.

22. Lambrecht, 'Het bestedingspatroon', 155-160 en Pollock, *Contract and consumption*, 19-34.

23. Jane Whittle, 'Servants in rural England c. 1450-1650: hired work as a means of accumulating wealth and skills before marriage', in: M. Agren en A.L. Erickson, (eds.) *The marital economy in Scandinavia and Britain 1400-1900* (Hampshire 2005) 89-107.

24. G.A. Collenteur en R.F.J. Paping, 'De arbeidsmarkt voor inwonend boerenpersoneel in het Groningse kleigebied 1830-1920', in: *NEHA-jaarboek* (Amsterdam 1997) 96-135.

25. Bras, *Zeeuwse meiden*

aantal landbouwbedrijven dat uitgebaat werd door kerkelijke instellingen, zoals abdijen en proosdijen, zijn er rekeningen bewaard die het jaarlijks loon en soms de uitgaven van het dienstpersoneel vermelden. Het gaat om rekeningen van de abdij van Oudenburg (1791-1796), de proosdij van Hertsberge (1756-1778), de Kartuizerinnen van Sint-Andries (1735-1758), het hof Ten Bogaerde dat in handen was van de Ten Duinenabdij (1749-1768) en de Sint-Andriesabdij (1700-1787).²⁶ De gegevens van deze laatste abdij beslaan een aanzienlijke periode, maar de rekeningen vertonen veel hiaten. Ondanks het feit dat er voor een aantal jaren geen gegevens voorhanden zijn, levert dit bronnenmateriaal een schat aan informatie op over de periode 1700-1796. In totaal werden 492 loongegevens verzameld die betrekking hebben op 116 dienstboden. Voor de volledigheid moet worden opgemerkt dat het hof Ten Bogaerde zich in Koksijde bevond, dat net buiten het Brugse Vrije ligt. Het bronnenmateriaal was echter te belangrijk om het niet op te nemen. Er zijn immers niet veel van dergelijke rekeningen bewaard gebleven. Men kan zich de vraag stellen of de loongegevens die door deze kerkelijke instellingen verschaft worden wel representatief zijn voor boerderijen in het algemeen. Dit is waarschijnlijk wel het geval, want om dienstpersoneel aan zich te kunnen binden, moest het aangeboden loon zeker in de lijn liggen van wat de andere landbouwbedrijven uitbetaalden. Het is echter onwaarschijnlijk dat de vergoeding beduidend hoger lag bij kerkelijke instellingen, want dat zou impliceren dat meiden en knechten langer bij die werkgever in dienst zouden blijven. Dit was niet het geval: ongeveer de helft van het dienstpersoneel verliet hun geestelijke werkgever voor een andere na minder dan twee jaar dienst.²⁷

Voor het eerste decennium van de negentiende eeuw werd gebruik gemaakt van de lonen die vermeld zijn in de verslagen van de *Société d'Agriculture* betreffende enkele uitbatingen die gelegen waren in het Leie-departement. Dergelijke genootschappen probeerden al vanaf de jaren 1760 databanken aan te leggen met informatie over de werking van landbouwbedrijven. J.-C. Perrot merkte terecht op dat het kleine subsistentiebedrijf door de agronomen ver-

---

26. Abdij van Oudenburg: Rijksarchief Brugge (verder RAB), Abdij van Oudenburg: afgeschafte kloosters nr 249: Kwitanties dienstpersoneel, 1793-1796; archief Abdij Oudenburg nr 94: Rekeninge abdij Oudenburgh voor de jaeren 1791 en 1792; Proosdij van Hertsberge: RAB, Archief van de proosdij Hertsberge nr 22: Livre de Débourses, Cumulus Ecclesiasticus nr 119, 2179, 2632, en 2916; Kartuizerinnen van Sint-Andries: RAB, Oud Kerkarchief, nr 322 en 328: Rekeningen van de Kartuizerinnen te Sint-Andries 1751-1762; Hof ten Bogaerde: Grootseminarie Brugge, Fonds Ten Duinen, Bogaerde, nrs 259-266: Rekeningen van den bascour van Bogaerde 1749-1750, 1751, 1755, 1763, 1764, 1766, 1767 en 1768; Sint-Andriesabdij: RAB, Oud Kerkarchief, nr 199, 200, 204, 205A, 205B, 209, 212, 212A: Rekeningen van de Sint-Andries abdij.

27. Delahaye, Het dienstpersoneel, 72.

waarloosd werd, zodat lang niet elk type uitbating vertegenwoordigd werd.²⁸ In het verslag van die *Société* uit 1809 werd nader ingegaan op een aantal uitbatingen dat zich in het huidige West-Vlaanderen bevond.²⁹ De rekeningen van de kerkelijke instellingen en een drietal boekhoudingen van de *Société* vormen dus het basismateriaal voor dit artikel. Het gaat hier telkens om relatief grote landbouwbedrijven van tussen de 22 en 30 hectaren die meerdere meiden en knechten tezelfdertijd tewerkstelden.

De illusie van loonafhankelijkheid: over het belang van kost en inwoning en emolumenten

Vooraleer aandacht te besteden aan het spaargedrag van het dienstpersoneel, is het nuttig om kort in te gaan op de aard van het loon dat meiden en knechten ontvingen. De vergoeding die zij kregen van hun werkgever bestond eerst en vooral uit kost en inwoning. Dit deel van de vergoeding bedroeg volgens Ann Kussmaul 20 tot 42 procent van de volledige vergoeding van een dienstbode.³⁰

Bovenop kost en inwoning genoten dienstboden nog van een aantal bijkomende vergoedingen van uiteenlopende aard. Zo gaf de abdijs van Sint-Andries nieuwaarsgeld aan het inwonend agrarisch personeel. Daarnaast werd expliciet vermeld dat de proosdij van Hertsberge de gewoonte van de 'godspenningh' in ere hield. Het gaat hier om een kleine geldsom die door de werkgever aan de dienstbode gegeven werd als bevestiging van de arbeidsovereenkomst. Het aanbieden van zo'n godspenning was een wijdverspreid fenomeen en kwam ook in Engeland voor.³¹ In Frankrijk werd de overhandiging van de *denier de dieu* soms gekoppeld aan het samen drinken van een glas wijn, wat eveneens een teken van vertrouwen was.³² Dit was een relatief klein bedrag: in de proosdij van Hertsberge bedroeg de 'godspenningh' tussen de twee en vijf procent

28. Jean-Claude Perrot, 'La comptabilité des entreprises agricoles dans l'économie physiocratique', in: *Annales: Economies, Sociétés, Civilisations* 33 (1978) 565.

29. *Proces-verbal de la Société d'agriculture du Département de la Lys* (Brugge 1808) 1-102.

30. Kussmaul, *Servants*, 40. E. Scholliers stelde zelfs dat, wanneer het loon van inslapende meiden en knechten met dat van ongeschoolde mannelijke en vrouwelijke dagloners vergeleken wordt, kost en inwoning 70 tot 80 procent van de totale verdienste uitmaakte. Zie: Etienne Scholliers, 'Remuneratiemodaliteiten bij loontrekkenden', in: H. Coppejans-Desmedt (ed.), *Economische Geschiedenis van België, behandeling van de bronnen en problematiek* (Brussel 1973) 50. Dit komt overeen met de berekeningen van Jean-Pierre Gutton: volgens deze auteur zou het monetaire deel van het loon 14 procent à 29 procent van de totale vergoeding bedragen. Zie: Jean-Pierre Gutton, *Domestiques et serviteurs dans la France de l'Ancien Régime* (Paris 1981) 116.

31. Kussmaul, *Servants*, 32.

32. Philip T. Hoffman, *Growth in a traditional society. The French countryside, 1450-1815* (Princeton 1996) 49.

van het totale jaarloon. De gedetailleerde rekeningen van deze kerkelijke uitbating vermelden zelfs nog andere emolumenten: vaak gebeurde het dat meiden of knechten kledij of schoeisel ontvingen. Anderen kregen dan weer drinkgeld om naar de kermis te gaan. Alhoewel de boekhoudingen van de andere instellingen geen gewag maken van dergelijke bijkomende vergoedingen, lijkt het plausibel dat ook zij emolumenten aan hun personeel overhandigden.

Sparen of spenderen?

De derde component van het loon dat het dienstpersoneel ontving, is in de rekeningen het meest zichtbare deel van de vergoeding, namelijk het geldelijk loon. De hoogte ervan kon sterk variëren naargelang functie, leeftijd en geslacht. Zo verdiende een koewachter die in 1767 voor Ten Bogaerde werkte slechts 140 schellingen op jaarbasis, terwijl een paardenknecht in datzelfde jaar het dubbele verdiende.³³ Wanneer men de gegevens van alle rekeningen gebruikt, blijkt dat meiden in het Brugse Vrije gemiddeld een kwart minder verdienden dan hun mannelijke collega's. In theorie kon het geldelijk loon volledig gespaard worden, want de werkgever voorzag in de essentiële levensbehoeften zoals voedsel, drank, inwoning en soms ook kledij. In de praktijk lag het echter anders: van dertien dienstboden die voor de proosdij van Hertsberge werkten, was het mogelijk om het bestedingspatroon na te gaan. De rekeningen van deze instelling werden immers zeer nauwkeurig opgesteld: wanneer een dienstbode een deel van zijn of haar loon opvroeg, werd naast het bedrag ook genoteerd waaraan die meid of knecht het geld besteedde. Zo ontving knecht Adrien de la Court op 21 mei 1766 een aanzienlijke som om een vest, bijhorende knopen en een paar kousen aan te schaffen.³⁴

Het valt onmiddellijk op dat het bestedingspatroon in het eerste dienstjaar sterk verschilde van dienstbode tot dienstbode. Op het eerste gezicht is er geen opmerkelijk verschil tussen het spaargedrag van mannen en vrouwen. Er kwam zowel een man als een vrouw in het krijt te staan bij hun werkgever. Toch waren er ook dienstboden die hun volledige loon spaarden. Waarschijnlijk gaat het hier om ouder dienstpersoneel dat meer oppotte om zich binnen afzienbare tijd ergens zelfstandig te kunnen vestigen. De leeftijd van de meiden en knechten werd niet vermeld in de rekeningen, wat het moeilijk maakt om dit te bevestigen. Toch werd een andere aanwijzing gevonden: één van de twee mannen was immers paardenknecht. De paardenknechten die in de volkstellingen van 1748 werden teruggevonden, waren hoofdzakelijk tussen de 20 en de 29 jaar. Ook het hogere loon duidt erop dat zij ouder waren én dat

33. Grootseminarie Brugge, Fonds Ten Duinen, Bogaerde, nr 265.

34. RAB, Archief van de proosdij Hertsberge, nr 22: Livre de Débourses, folio 35 verso.

het beroep een zeker aanzien had. In Engeland had deze specialisatie zelfs een groter aanzien dan die van oudere, gehuwde arbeiders.³⁵ Vooral de connectie met de paarden van de meester maakte de paardenknecht belangrijk. Er zijn dus zeker aanduidingen die erop wijzen dat dienstboden die wat ouder waren, een aanzienlijk deel van hun loon oppotten.

FIGUUR 2 Deel van het loon (in %) dat gespaard werd door het dienstpersoneel van de proosdij van Hertsberge na het eerste dienstjaar (1756-1778)

	Functie	Aanvangsloon	Gespaard	
		(schell. courant)	(schell. courant)	%
Mannen				
Eugenius ...	Hovenier	140	77	55,00
Francois L'Eveque	Hovenier	180	37,75	20,97
Adrien Louis Joseph de la Court	Hovenier	140	-35,8	-25,57
Jean Bibuyck	Hovenier	180	180	100,00
Francois Ripart	Hovenier	140	90,4	64,57
Louis D'Enduffe	Paardenknecht	240	240	100,00
Louis Spebrouck	Hofknecht	170	135,3	79,59
Francois Joseph Douchez	Hofknecht	160	71,81	44,88
Vrouwen				
Barbe Rocquiers	Dienstmeid	120	112,3	93,58
Vrouw van Jean Guislain	Dienstmeid	120	45,05	37,54
Marie Agnes van Heecoute	Dienstmeid	120	120	100,00
Petronille Keere	Dienstmeid	100	-19,96	-19,96
Marie Anne Vermeulen	Dienstmeid	120	120	100,00

Wanneer de uitgaven van het dienstpersoneel in detail worden bestudeerd, blijkt dat er ook nog op een andere manier gespaard werd. Dienstboden probeerden niet alleen geld opzij te leggen, want er zijn aanwijzingen dat meiden tijdens hun diensttijd al een aanzienlijk deel van hun uitzet aankochten. Vooral textiel was graag gezocht.³⁶ Zo schaften Engelse meiden zeer veel kleren aan. Deze werden echter als een soort 'voorraad' beschouwd die kon worden gebruikt in de eerste huwelijksjaren.³⁷ Het consumptiepatroon van dienstmeid Petronille Keere, die in november 1772 in dienst trad bij de proosdij, is hier een mooie illustratie van. In de loop van haar eerste twee dienstjaren spendeerde ze haar volledige loon aan schorten, vestjes, schoenen en stof voor hemden.

35. Kussmaul, *Servants*, 34.

36. Lambrecht, *Het bestedingspatroon*, 155.

37. Styles, 'Involuntary consumers', 18.

FIGUUR 3 *Omvang van de bedragen die door het personeel van de proosdij van Hertsberge opgevraagd werden (1756-1778) N = 115*

	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
Mannen	24	27,27	35	39,77	15	17,05	10	11,36	2	2,27	2	2,27	88	100
Vrouwen	5	18,52	4	14,81	4	14,81	9	33,33	3	11,11	2	7,41	27	100
Totaal	29	25,22	39	33,91	19	16,52	19	16,52	5	4,35	4	3,48	115	100
	0-4s		5-9s		10-19s		20-39s		40-59s		>60s		Totaal	
	<i>voorschot (in schellingen groten)</i>													

Deze tabel toont aan dat vrouwen grotere bedragen als voorschot vroegen, terwijl het bij mannen in meer dan 67 procent van de gevallen om maximaal negen schellingen ging. Dit stond gelijk aan ongeveer drie daglonen.³⁸ De bedragen die door de meiden opgevraagd werden, hadden in meer dan 50 procent van de gevallen een waarde die gelijk stond aan minstens twee maanden loon. Het spreekt voor zich dat dergelijke bedragen niet opgevraagd werden met het oog op hun vrijetijdsbesteding. Thijs Lambrecht wijst erop dat het vrouwelijk dienstpersoneel op de door hem bestudeerde hoeve Ter Hoyen in Markegem in grote mate linnen aankocht dat hoogstwaarschijnlijk bestemd was voor hun uitzet.³⁹ Het is aannemelijk dat de geldsommen die door het personeel van de proosdij opgevraagd werden ook voor dit doel werden aangewend. Mannen daarentegen vroegen in het algemeen kleinere voorschotten op om hun herbergbezoeken te financieren. Zo vroeg hofknecht Louis Spebrouck, die van mei 1759 tot april 1760 aan de proosdij verbonden was, telkens hooguit enkele florijnen op.⁴⁰ Dit wil echter niet zeggen dat mannen geen goederen opzij konden zetten. Zo vermeldt A. Kussmaul de bezittingen van een knecht uit Lincolnshire die tijdens zijn diensttijd overleed. Op dat moment bezat hij een zak, wat kledij, achttien schapen en acht lammeren. Deze dieren werden volgens Kussmaul bijeengespaard tijdens de periode dat de dienstbode bij een meester werkte.⁴¹ In een aantal procesbundels van de Vierschaar van het Brugse Vrije wordt eveneens impliciet verwezen naar het feit dat ook knechten een aantal bezittingen bijeenspaarden. Zo is er een rechtszaak uit 1729 waarin een zwangere vrouw een dienstbode genaamd Vandenkerckhove voor de rechter daagde.⁴² Hij zou de dame in kwestie zwanger hebben gemaakt en hoewel

38. Het dagloon van een losse arbeider bedroeg in de achttiende eeuw tussen de twee en drie schellingen. Zie: Chris Vandenbroeke, 'Werkinstrumenten bij een historische en sociaal-economische synthese 14de-20ste eeuw', in: *Arbeid in veelvoud, een huldeboek voor Jan Craeybeckx en Etienne Scholliers*, (Brussel 1981) 270-271.

39. Lambrecht, *Slave*, 38.

40. RAB, Archief van de proosdij Hertsberge, nr 22: Livre de Débourses, folio 10, recto.

41. Kussmaul, *Servants*, 39.

42. RAB, Procesbundels Brugse Vrije, nr 452.

hij haar een huwelijk beloofd had, vreesde zij dat Vandenkerckhove 'zoudende lichtelijck soude connen vertrecken uyt den lande ende de verweerder alsoo laeten sitten niet alleene gecranckt in haere eere ende reputatie maer oock belast met het kind danof zij ten eerst staet te verlossen'. Daarom eiste ze dan ook van de rechter dat er beslag werd gelegd op de bezittingen van de knecht, die op dat moment de schapenhoeder was van een zekere Jacob de Reepere. Zijn vermogen beperkte zich niet tot zijn loon, want hij bezat eveneens een aantal schapen dat bij de kudde van zijn werkgever liep. Daarnaast had hij ook nog een koffer staan. Dienstboden bezaten dus meer dan alleen het geld dat ze van hun werkgever ontvingen. Het probleem is dat deze goederen bijna nooit in het bronnenmateriaal worden vermeld. Bovendien is het ook moeilijk om de precieze waarde ervan in te schatten. De waarde van kost en inwoning kon namelijk aanzienlijk variëren naargelang de kwaliteit van het eten en de slaapgelegenheid. Daarnaast werden bijkomende emolumenten soms niet vermeld. Om deze redenen wordt in wat volgt enkel ingegaan op het geldelijk loon dat aan de meiden en knechten gegeven werd.

De geldelijke vergoeding: duurzame discriminatie en stabiliteit tot 1780

Het is nuttig om een onderscheid te maken tussen het loon van mannen en dat van vrouwen, omdat deze laatste groep veel minder verdiende. Zoals eerder vermeld, lag het loon van meiden gemiddeld ongeveer één vierde lager dan dat van hun mannelijke collega's. In Engeland was de kloof tussen het loon van meiden en knechten aanzienlijker.⁴³ De problematiek van de loonongelijkheid tussen mannen en vrouwen in het algemeen gaf daar aanleiding tot een nog niet uitgedoofd debat. Een aantal historici, zoals Pamela Sharpe, leggen de nadruk op de rol van vraag en aanbod op de arbeidsmarkt in de vorming van het loon. Tezelfdertijd ontkennen ze evenmin het belang van de gewoonte.⁴⁴ Joyce Burnette reageerde op deze visie en stelde dat een deel van de verklaring voor de loonongelijkheid te vinden is in het productiviteitsverschil tussen man en vrouw. Vrouwen presteren volgens haar gewoon minder omdat ze fysiek minder sterk zijn, trager werken en slecht geletterd zijn. Daarbij kwam nog eens dat ze minder inzetbaar waren omdat ze ook verantwoordelijk waren voor hun eigen huishouden.⁴⁵

---

43. Kussmaul, *Servants*, 37.

44. Pamela Sharpe, *Adapting to capitalism: working women in the English economy, 1700-1850* (Basingstoke 1996) 1-226.

45. Joyce Burnette, 'Labourers at the Oakes. Changes in the demand for female day-labourers at a farm near Sheffield during the Agricultural Revolution', in: *Journal of Economic History* 59 (Cambridge 1999) 41-67.

Het probleem met de stelling van Burnette is dat veel van de door haar genoemde factoren die de productiviteit zouden doen dalen, geen betrekking hebben op dienstboden. Meiden hadden op de boerderij niets aan het kunnen lezen en schrijven. Ze waren ook niet gehuwd, dus hadden ze geen huishouden om voor te zorgen en aangezien ze inwoonden, was het vrouwelijk dienstpersoneel even beschikbaar als hun mannelijke collega's. Het is ook moeilijk om het verschil in fysieke kracht als determinerend te zien, omdat het takenpakket van meiden nu eenmaal anders was dan dat van knechten. Meiden hielden zich normaal gezien meer bezig met dagelijks terugkerende taken, zoals het huishouden en de zorg voor het vee. Dit geslachtsgebonden takenpakket zou een mogelijke verklaring kunnen zijn voor de loonongelijkheid, want meisjes hielden zich in tegenstelling tot knechten bezig met taken die in feite weinig met inkomensvorming te maken hadden. Huishoudelijke bezigheden brachten minder geld in het laatje dan de op de markt afgestemde taken die knechten verrichtten. Dit is echter een hypothese die pas onderzocht kan worden als het bronnenmateriaal het toelaat.

FIGUUR 4 *Het jaarloon van mannelijk dienstpersoneel in het Brugse Vrije in schellingen courant (1710-1809)*

<i>Jaar</i>	<i>Aantal gegevens</i>	<i>Gemiddeld</i>	<i>Minimum</i>	<i>Maximum</i>
1710-1714	12	190	100	240
1715-1719	0	/	/	/
1720-1724	3	124,2	62,5	155
1725-1729	17	175,1	90	240
1730-1734	23	144,4	40	290
1735-1739	7	158,6	140	180
1740-1744	20	173,1	90	240
1745-1749	36	174,8	58,5	250
1750-1754	42	172,3	60	290
1755-1759	26	172,3	60	280
1760-1764	49	173	77,9	280
1765-1769	48	186,3	80	280
1770-1774	3	180	160	200
1775-1779	12	182,5	100	240
1780-1784	3	206,7	160	230
1785-1789	1	250	250	250
1790-1794	25	195,3	100	320
1795-1799	11	183,6	120	250
1800-1804	0	/	/	/
1805-1809	14	251,9	73,5	297,7

FIGUUR 5 *Het jaarloon van vrouwelijk dienstpersoneel in het Brugse Vrije in schellingen courant (1710-1809)*

Jaar	Aantal gegevens	Gemiddeld	Minimum	Maximum
1750-1754	15	139,2	120	190
1755-1759	12	123,1	50	200
1760-1764	21	140,8	120	200
1765-1769	24	143,9	120	200
1770-1774	4	120	100	140
1775-1779	4	125	120	130
1780-1784	0	/	/	/
1785-1789	0	/	/	/
1790-1794	9	168,9	140	190
1795-1799	5	156	140	180
1800-1804	0	/	/	/
1805-1809	5	209,6	183,8	230

Om de evolutie van het loon weer te geven, werden bovenstaande tabellen samengesteld die per tienjaarlijkse periode de gemiddelde, maximale en minimale lonen weergeven die aan beide geslachten werden uitbetaald.

Wanneer men de evolutie van het loon bestudeert, valt op dat het loon van zowel het mannelijk als het vrouwelijk dienstpersoneel gekenmerkt werd door een stabiel karakter. Ook Donald Woodward stelde vast dat het nominale loon van arbeiders in het noorden van Engeland jaren en soms zelfs decennialang ongewijzigd bleef.⁴⁶ Een voelbare stijging van het geldelijk loon was pas op zeer lange termijn merkbaar. Van Cruyningen bevestigde dit eveneens in zijn studie over de landbouw in West-Zeeuws-Vlaanderen.⁴⁷ De meest gunstige periodes zouden de laatste decennia van de achttiende en de beginjaren van de negentiende eeuw geweest zijn. Zoals de tabellen aantonen, worden in die tijd immers hoge lonen vermeld. Het gebruiken van een nieuwe reeks loongegevens voor de negentiende eeuw kan geen afdoende verklaring zijn voor de sterke stijging van het loon, want deze trend vond ook in andere landen plaats. Volgens V. Pollock zouden ook de boeren uit Ulster in de jaren '90 van de achttiende eeuw hogere lonen uitbetaald hebben dan voordien het geval was.⁴⁸ Voor Engeland in het algemeen zou de trend van stijgende lonen op het platte-

46. Donald Woodward, 'The determination of wage rates in early modern North of England', in: *Economic History Review* 47 (1994) 22.

47. P.J. van Cruyningen, *Behoudend maar buigzaam, boeren in West-Zeeuws-Vlaanderen 1650-1850* (Wageningen 2000) 72.

48. Pollock, *Contract and consumption*, 26.

land vanaf 1770 merkbaar geweest zijn. Dit ging echter hand in hand met een verhoging van de voedselprijzen.⁴⁹ Ook op het Zeeuwse platteland stegen de lonen van het dienstpersoneel sterk rond de eeuwwisseling.⁵⁰

Op het eerste gezicht was de situatie van de dienstboden relatief gunstig: ze genoten van een loon dat overwegend stabiel was en in de loop van de eeuw lichtjes steeg. De geldelijke lonen die vrouwelijke dienstboden uitbetaald kregen in de periode 1770-1779 vormen hierop een uitzondering. Voor deze daling werd geen sluitende verklaring gevonden. In het algemeen kan echter worden gesteld dat de lonen naar het einde van de achttiende eeuw toe gevoelig stegen en dat die trend zich voortzette tijdens het eerste decennium van de negentiende eeuw. Vooral meiden profiteerden van deze loonstijging. De hoge bedragen die aan het begin van de negentiende eeuw aan hen uitbetaald werden, zijn hoogstwaarschijnlijk een gevolg van de schaarste op de arbeidsmarkt als gevolg van de napoleontische oorlogen. Wanneer enkel wordt gekeken naar de nominale lonen, dan gaat de stelling dat het dienstpersoneel meer kon sparen en zich bijgevolg vlugger zelfstandig kon vestigen zeker op.

Spaarcenten versus grondprijzen

Om een vollediger beeld te krijgen van de situatie, moet het geldelijk loon gekoppeld worden aan een parameter. In de inleiding werd reeds aangehaald dat men in veel studies een beroep doet op graanprijzen om de koopkracht van arbeiders te berekenen, wat ook logisch is aangezien het grootste deel van het loon in het *Ancien Régime* aan voedsel werd besteed. De dienstboden vormden hier echter de uitzondering op de regel, want zij kregen kost en inwoning en moesten gedurende hun arbeidsovereenkomst geen voedsel voor zichzelf aankopen. Wel zetten zij geld opzij om te kunnen huwen. In haar recent onderzoek naar de koopkracht van het Engelse dienstpersoneel in de periode 1450-1650 stelde Jane Whittle dan ook terecht vast dat de kostprijs van een stuk grond, een beperkte veestapel en huishoudelijke goederen als parameters moeten worden genomen om het loon van dienstboden naar waarde te schatten.⁵¹ Voor het Brugse Vrije heb ik mij beperkt tot de pachtprijs, omdat er voor deze variabele gegevens op lange termijn beschikbaar zijn. Voor prijzen van vee en huishoudelijke goederen is dit niet het geval. Bovendien zijn er wat betreft deze laatste categorie grote kwalitatieve verschillen.

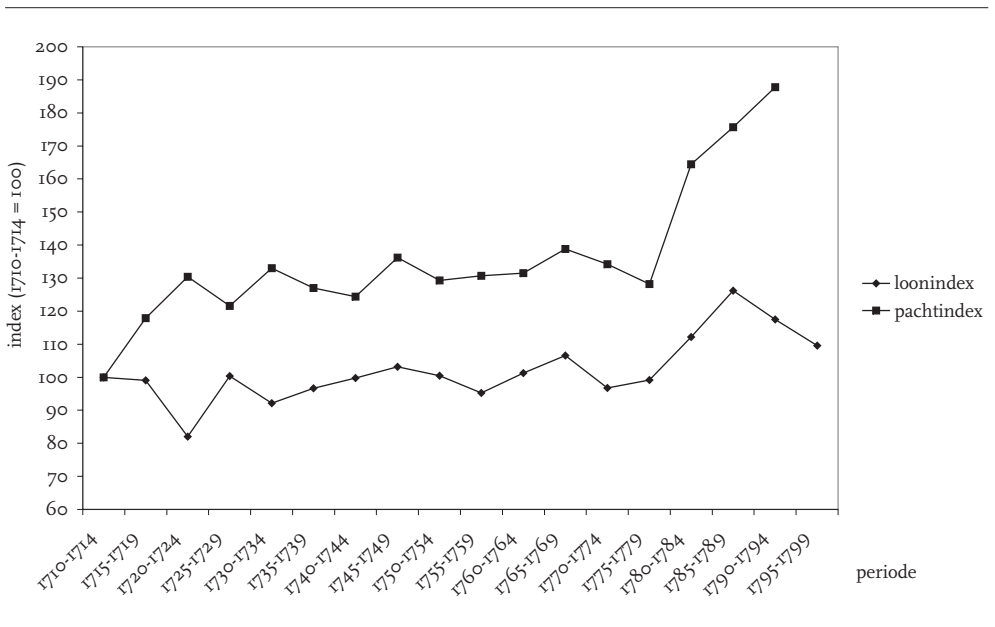
49. Gregory Clark, 'Farm wages and living standards in the industrial revolution: England, 1670-1869', in: *Economic History Review* 54 (2001) 483.

50. Peter Priester, *Geschiedenis van de Zeeuwse landbouw circa 1600-1910* (Wageningen 1998) 674-675.

51. Whittle, *Servants*, 97.

Om de koopkracht van het dienstpersoneel te berekenen, werd het gemiddelde jaarloon van mannen en vrouwen per vijfjaarlijkse periode samengevoegd. De reden hiervoor is eenvoudig: wanneer een koppel ging samenwonen, deden beiden een duit in het zakje. Er werd met vijfjaarlijkse gemiddelden gewerkt. De pachtprizen werden ontleend aan de reeks gegevens die door F. De Wever werden opgesteld in zijn artikel over pacht- en verkoopprijzen in Vlaanderen.⁵² De prijzenreeksen hebben betrekking op de gemeente Zele, wat enerzijds een ver van ideale situatie is, aangezien deze omschrijving buiten de grenzen van het Brugse Vrije valt. Het is echter zo dat er geen reeksen pachtprizen betreffende dit plattelandsdistrict beschikbaar zijn voor deze periode. Om een vergelijking tussen het loon van het koppel en de pachtprijs mogelijk te maken, werd gebruik gemaakt van indices. Zowel het loon als de pachtprijs voor één hectare grond tijdens de periode 1710-1714 werden gelijkgeschakeld met 100.

FIGUUR 6 De evolutie van het loon van het dienstpersoneel (man en vrouw samen) en de pachtprijs in de periode 1710-1809 (index: 100 = 1710-1714)

52. Frank De Wever, 'Pacht en verkoopprijzen in Vlaanderen (16de-18de eeuw). Bijdrage tot de konjunkturstudie tijdens het Ancien Régime', in: *Bijdragen tot de Geschiedenis* 59 (1976) 249-272.

Bovenstaande grafiek toont aan dat het loon de stijging van de pachtprizen tijdens het eerste decennium niet kon bijhouden. Daarna trad een herstelperiode op en stabiliseerden de verhoudingen tussen beide variabelen zich. Vanaf 1780 werd de kloof tussen de pachtprizen en het nominale loon terug groter, wat betekent dat de stijging van de lonen op het einde van de eeuw geen verbetering van de koopkracht van de dienstboden met zich meebracht, aangezien de pachtprizen eveneens de hoogte in schoten. Eric Vanhaute toonde eveneens aan dat de daglonen de stijgende pachtprizen niet meer konden bijhouden vanaf 1770.⁵³ De meest gunstige periode voor een voormalige meid en knecht om een stuk grond te pachten, was het tweede kwart van de achttiende eeuw. De kloof tussen de lonen en de pachtprijs verminderde zelfs lichtjes op het einde van de jaren 1720. Ook C. Vandenbroeke stelde een gunstige levensstandaard vast in het tweede kwart van de achttiende eeuw.⁵⁴ Verder nam hij ook aan dat de spaarreserves op het platteland al een maximum bereikten rond het midden van de achttiende eeuw. De stijgende pacht- en voedselprijzen, een evolutie die zich vooral vanaf 1780 liet voelen, zijn hier uiteraard de oorzaak van.⁵⁵

Op basis van dezelfde gegevens wordt het gemiddelde jaarloon van man en vrouw samen omgezet in de hoeveelheid akkergrond die ermee kon worden gepacht, wanneer het volledige loon hieraan wordt uitgegeven. Deze verhouding wordt met de benaming *pachtloon* aangeduid.

Ook de volgende grafiek toont aan dat de toestand zich stabiliseerde nadat de koopkracht afnam tot midden de jaren twintig van de achttiende eeuw. Vanaf 1780 doet zich echter een gevoelige daling van de koopkracht voor: in de periode 1710-1714 kon een koppel waarvan man en vrouw dienstbode waren, gemiddeld 4,12 hectaren grond pachten wanneer ze allebei hun jaarloon volledig spaarden. In het begin van de jaren '90 van de achttiende eeuw was dit teruggelopen tot 2,58 hectaren. Dit betekent een daling van de koopkracht met meer dan één derde op zo'n drie generaties tijd. Ook J.P. Gutton zag de koopkracht van het Franse dienstpersoneel tussen de periode 1726-1741 en 1771-1789 met 25 procent achteruit gaan.⁵⁶ Hij baseerde zich hiervoor op de kostprijs van consumptiegoederen. Er zijn aanduidingen dat dezelfde tendens waar te nemen was in het zestiende-eeuwse Engeland. J. Whittle onderzocht de koopkracht van het dienstpersoneel ten opzichte van de grondprijs en kwam

---

53. Eric Vanhaute, 'Rich agriculture and poor farmers: land, landlords and farmers in Flanders in the eighteenth and nineteenth centuries', in: *Rural history, economy, society, culture* 12 (2001) 31.

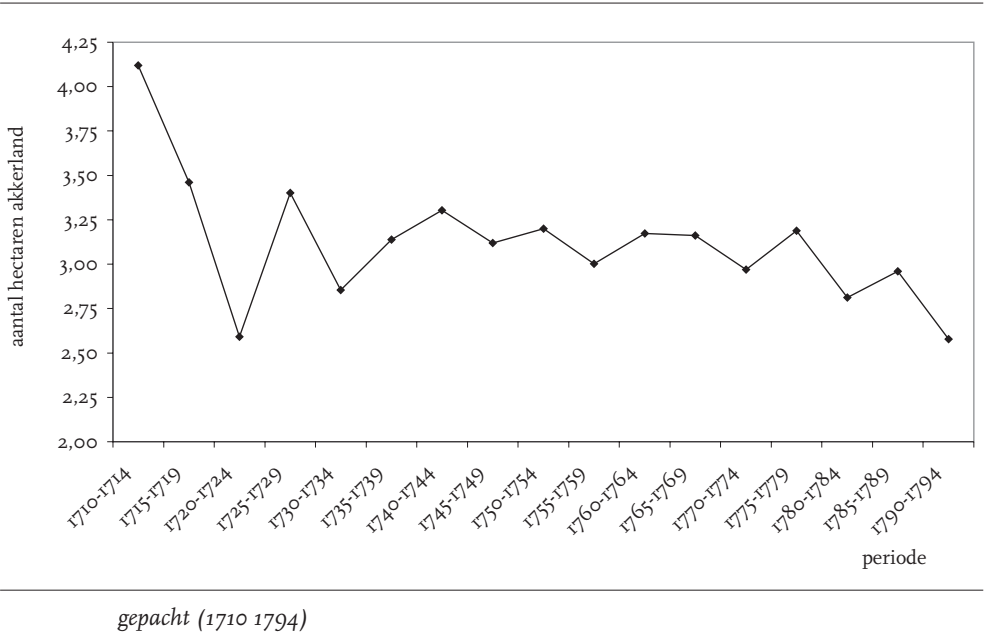
54. Chris Vandenbroeke, 'Levensstandaard en tewerkstelling in Vlaanderen (17de-18de eeuw)', in: *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent* 31 (1977) 181.

55. *Ibidem*, 187.

56. Gutton, *Domestiques*, 188.

tot de conclusie dat het vanaf 1550 zeer moeilijk werd om een stuk grond aan te kopen door enkel en alleen het gespaarde inkomen hieraan te besteden. Het beschikken over een boerderij van vier hectaren of meer was vanaf dan enkel mogelijk wanneer de adolescent door een erfenis een stuk grond of een aanzienlijke som geld in handen kreeg.⁵⁷

FIGUUR 7 De evolutie van het jaarloon uitgedrukt in aantal hectaren akkerland dat ermee kan worden

Een kritische noot bij bovenstaande bevindingen is dat veel afhangt van de spaarquote: uit het bronnenmateriaal valt immers niet af te leiden of het geld dat gespaard werd ten opzichte van de totale vergoeding, in de loop van de tijd varieerde. Wanneer de koopkracht van het loon daalde, zou dit (gedeeltelijk) kunnen worden opgevangen door een groter deel van het loon opzij te zetten. Hierover tasten we echter in het duister. De andere mogelijke oplossing, namelijk meer werken, was geen optie voor het dienstpersoneel, omdat ze verondersteld werden om constant beschikbaar te zijn voor hun werkgever. Er zijn aanwijzingen dat dagloners in de Zuidelijke Nederlanden wel gebruik maakten van deze mogelijkheid. Zo constateerde F. Scheelings dat het aantal gepresteerde arbeidsdagen van dagloners die voor de Norbertijnerabdij van Opheyli-

57. Whittle, *Servants*, 104.

sem werkten, tussen 1764 en 1793 met 25 procent steeg en dat er soms zelfs op zondag werd gewerkt.⁵⁸

Het huwelijk: een economische beslissing?

In wat voorafging, werd aangegeven dat het in de loop van de achttiende eeuw voor jongeren die in het Brugse Vrije leefden steeds moeilijker werd om zich zelfstandig te vestigen. De vraag is nu of dit economisch gegeven ook een invloed had op de demografische situatie. Rekening houdend met het leeftijdsgebonden beroep van dienstbode, zijn vooral de gevolgen voor de huwelijksluiting relevant. T. Wrigley brak in de jaren tachtig van de vorige eeuw een lans voor een dynamische opvatting van het huwelijkspatroon.⁵⁹ De bruto-huwelijkscoëfficiënt zou volgens hem gebonden zijn aan de economische conjunctuur. Op zich niets nieuws, althans niet wat de huwelijksluiting op korte termijn betreft, want wanneer er zich een crisis voordeed, werd het huwelijk uitgesteld tot de situatie zich terug stabiliseerde. P.T. Hoffman toonde voor de periode 1670-1720 eveneens het verband aan tussen de hoogte van de reële lonen en de geboortecijfers in Frankrijk.⁶⁰ T. Wrigley stelde echter dat de relatie tussen de reële lonen en demografische patronen ook op lange termijn geldig is. In zijn studie toonde hij een positief verband aan tussen de hoogte van de lonen enerzijds en de huwelijksratio anderzijds. Daarmee staafde hij zijn stelling dat het huwelijk in het *Ancien Régime* in de eerste plaats een economische aangelegenheid was.

Om na te gaan of de daling van de koopkracht van het dienstpersoneel binnen het Brugse Vrije gevolgen had voor de huwelijksluiting, wordt opnieuw gebruik gemaakt van het *pachtloon*. De bruto-huwelijkscoëfficiënten die hier gebruikt werden, zijn afkomstig uit de licentiaatsscriptie van L. Spanhove en hebben betrekking op het platteland rond Brugge in de periode 1725-1795.⁶¹ De cijfers van Spanhove slaan op de totale bevolking van het plattelandsdistrict, terwijl de lonen enkel betrekking hebben op het dienstpersoneel. Deze ver van ideale situatie zou een vertekend beeld kunnen opleveren, ware het niet dat hierboven al aangetoond is dat een substantieel deel van de jongeren werkte als dienstbode voor ze in het huwelijksbootje traden. Een bijkomende nuance is

58. Frank Scheelings, 'Het werkgedrag en de arbeidsmoraal van de plattelandsbevolking op de vooravond van de Industriële Revolutie', in: *Arbeid in veelvoud, een huldeboek voor Jan Craeybeckx en Etienne Scholliers* (Brussel 1981) 98-111.

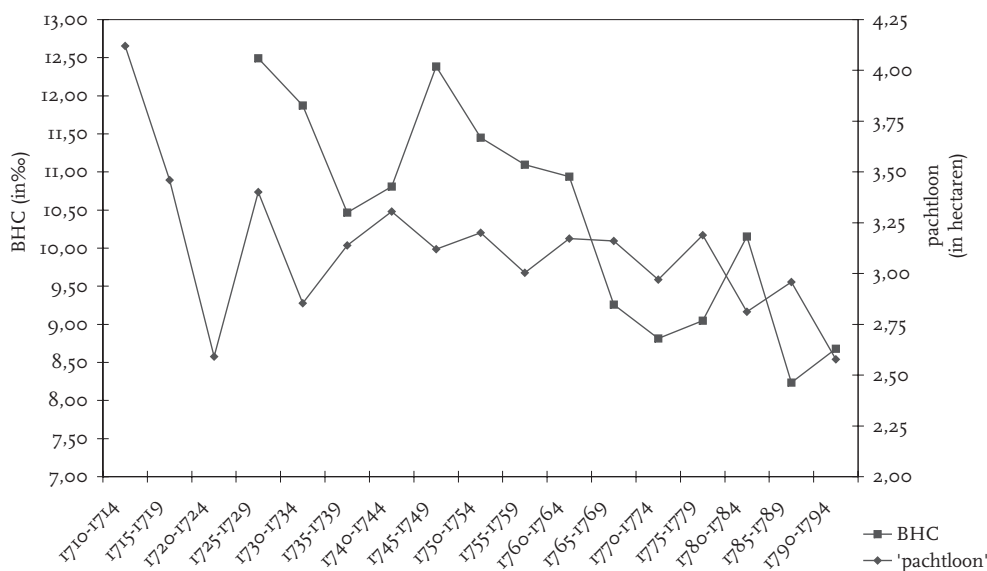
59. Tony Wrigley, 'The means to Marry: Population and Economy in Pre-industrial England', in: *The Quarterly Journal of Social Affairs* 1 (1985) 271-280.

60. Hoffman, *Growth in a traditional society*, 219.

61. Luc Spanhove, Een demografische studie van het platteland omheen Brugge in de achttiende eeuw (1725-1795) (onuitgegeven licentiaatsverhandeling) (Leuven 1968), deel 2, 37.

dat men rekening moet houden met de positie van het dienstpersoneel op de huwelijksmarkt: volgens Hilde Bras maakten dienstboden meer kans op een huwelijk dan jongeren die thuiswoonden, omdat meiden en knechten door hun uithuizig beroep meer sociale contacten hadden. Daarenboven hadden ze dikwijls ook meer spaarcenten en beschikten ze over meer vaardigheden.⁶²

FIGUUR 8 De relatie tussen de bruto-huwelijkscoëfficiënt en het pachtloon (1710-1794)

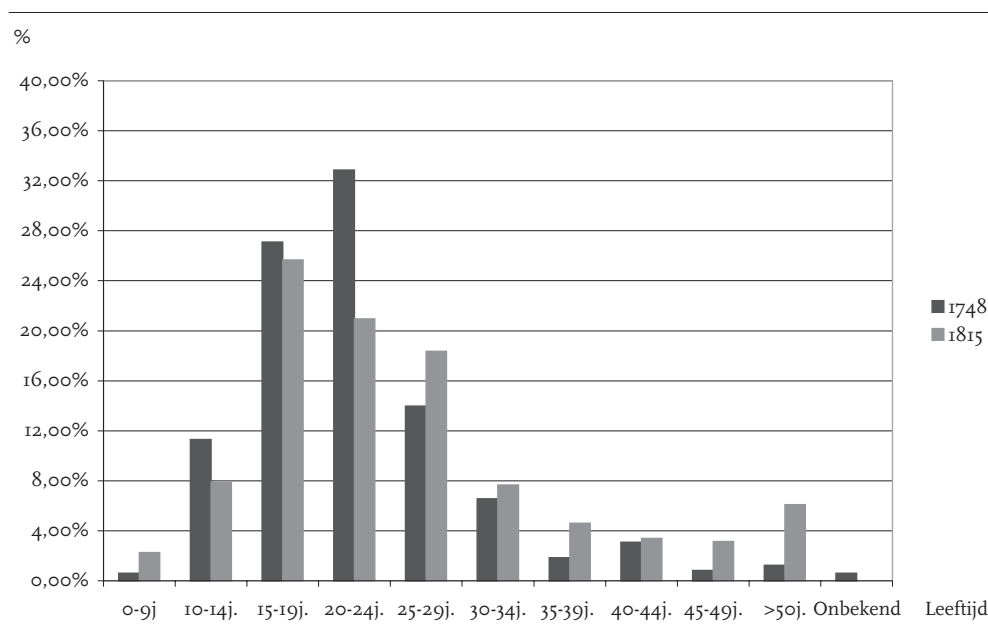
Tijdens de achttiende eeuw was er, naast de daling van de koopkracht van de dienstbode, een duidelijke terugval van de bruto-huwelijkscoëfficiënt (= BHC) waar te nemen. Net als de koopkracht kende deze variabele een schommelend verloop tot 1750. Opvallend is de stijging van de BHC in het tweede kwart van de achttiende eeuw, die gelijkloopt met de evolutie van het pachtloon. Vanaf 1750 is er sprake van een omslag in de BHC en een eerste dieptepunt wordt bereikt in de periode 1770-1774. Opvallend is dat net in deze periode ook de gemiddelde monetaire lonen van het dienstpersoneel dalen (zie figuur 5 en figuur 6). Erna is er wel nog een korte heropleving, maar het is duidelijk dat de BHC niet meer de waarden haalt die ze tot het midden van de achttiende eeuw bereikte. Voor het pachtloon geldt hetzelfde. In navolging van T. Wrigley kan dus worden gesteld dat er een verband is tussen de BHC en het

62. Bras, *Zeeuwse meiden*, 125.

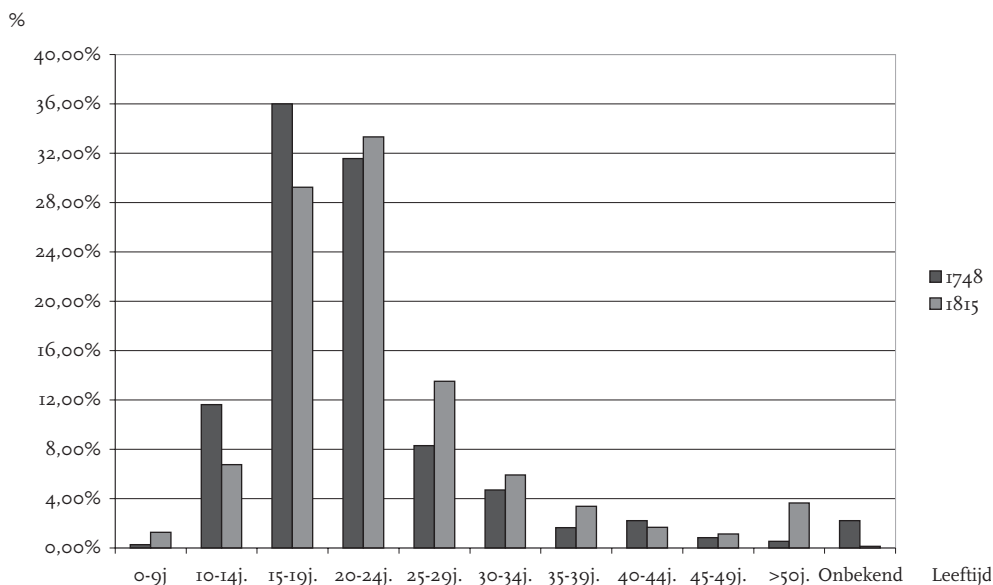
reële loon. Het restrictief huwelijkspatroon werd met andere woorden aangepast aan de economische conjunctuur op (middel)lange termijn.

De dalende bruto-huwelijkscoëfficiënten worden eveneens weerspiegeld in de leeftijdsopbouw van het dienstpersoneel. Hiervoor wordt opnieuw de volkstelling van 1748 gebruikt. Aangezien niet alle tellingen de leeftijd van alle inwoners vermelden, werd een representatieve selectie gemaakt. Er werd namelijk nagegaan of de volkstelling telkens de leeftijd vermeldde van de meiden en knechten. Daarnaast werd er ook voor gezorgd dat parochies uit alle delen van het Brugse Vrije vertegenwoordigd zijn. Concreet betekent dit dat de leeftijdsopbouw van het dienstpersoneel werd berekend voor de parochies Beveren (bij Roeselare), Koolskamp, Bovekerke, Lichtervelde, Bredene, Dudzele, Heist, Leffinge, Ramskapelle, Wenduine, Westkapelle en Zuienkerke. De gegevens uit deze volkstelling worden in de grafieken 9 en 10 vergeleken met de leeftijdsopbouw van 1815. Hiervoor werd een beroep gedaan op de gegevens die de volkstelling van 1814-1815 bevat. De volkstelling van Wenduine ontbreekt echter. Als alternatief werd ervoor gekozen om Mariakerke, eveneens een kleine parochie in het noorden van het Brugse Vrije, in de berekeningen op te nemen.

FIGUUR 9 De leeftijdsopbouw van het mannelijk dienstpersoneel van het Brugse Vrije (1748 en 1815)

FIGUUR 10 De leeftijdsopbouw van het vrouwelijk dienstpersoneel van het Brugse Vrije (1748 en 1815)

De leeftijdsopbouw van dienstboden in 1815 is veel minder geconcentreerd rond de categorie 15-29 jarigen dan in het midden van de achttiende eeuw. Terwijl deze groep in het midden van de achttiende eeuw zo'n 74 procent van het totale aantal knechten uitmaakte, was dit in 1815 nog maar 65 procent. Het mannelijk dienstpersoneel in het begin van de negentiende eeuw was zelfs in zeventien procent van de gevallen ouder dan 34 jaar. Wat de meiden betreft, is de situatie minder uitgesproken: op de grafiek is er weliswaar een kleine stijging van het percentage oudere dienstboden waar te nemen, maar de gelijknissen met de leeftijdsopbouw van 1748 zijn groot. Dit betekent echter niet dat vrouwen minder moeite hadden om genoeg spaarcenten te verzamelen om te huwen. Ten eerste was het zo dat vrouwen op iets jongere leeftijd huwden dan mannen.⁶³ Er was evenwel nog een andere reden: voor een ongehuwde vrouw van boven de 30 jaar was immers niet veel plaats op het platteland. Wanneer een huwelijk dus niet mogelijk was, weken volgens C. Vandenbroeke veel volwassen vrouwen dan ook uit naar de steden.⁶⁴ Volwassen mannelijke werkrachten werden daarentegen meer gewaardeerd in een agrarische samenleving, omdat boeren vooral dergelijke arbeidskrachten nodig hadden.⁶⁵ Dit

63. Vandenbroeke, *Prospektus*, 66.

64. *Ibidem*, 31.

65. *Ibidem*, 35.

wordt overigens bevestigd door cijfers voor het dienstpersoneel in het Brugse Vrije: in 1748 bestond ongeveer 60 procent van het dienstpersoneel uit mannen. In 1815 waren de meiden iets beter vertegenwoordigd, want 44 procent van het dienstpersoneel was vrouw. Men moet hier echter rekening houden met het feit dat deze kleine toename hoogstwaarschijnlijk het gevolg is van het tekort aan mannelijke arbeidskrachten na de napoleontische oorlogen.

Omstreeks het midden van de negentiende eeuw was de situatie volledig veranderd: in 1815 bedroeg het percentage dienstpersoneel ten opzichte van de totale bevolking ongeveer dertien procent voor wat de voornoemde gemeenten in het Brugse Vrije betreft. Op één generatie tijd werd dit cijfer gehalveerd: op basis van de landbouwtelling van 1846 kon berekend worden dat deze beroeps-categorie nog slechts zes procent uitmaakte van de totale bevolking.⁶⁶ De niche waarin jongeren tijdens de Nieuwe Tijden terecht konden om zichzelf van een zekere levensstandaard te verzekeren en hun ouders wat te ontzien door kost en inwoning te krijgen van de werkgever, kon in 1846 maar weinig jongeren meer een inkomen verschaffen. De stijgende huwelijksleeftijd enerzijds en de bevolkingsstijging die zich in de negentiende eeuw definitief doorzette anderzijds, zorgden ervoor dat het aanbod aan jonge werkkrachten gevoelig steeg, waardoor de boer niet meer genoodzaakt was om zich van arbeidskrachten te verzekeren door hen een jaarcontract en kost en inwoning aan te bieden.⁶⁷ Ook de daling van de bedrijfsgrootte, een evolutie die zich gedurende de negentiende eeuw doorzette, had een negatief effect op de vraag naar arbeidskrachten in het algemeen.⁶⁸

Conclusie

Het dienstpersoneel is al met al een geschikte beroeps-categorie om het voor-huwelijkssparen van jongeren in de achttiende eeuw te onderzoeken omdat er, althans wat het Brugse Vrije betreft, heel wat loongegevens bewaard zijn. Een eerste conclusie is dat bijna alle meiden en knechten een spaarreserve aanleg-

---

66. Delahaye, *Het dienstpersoneel*, 216. Het is zo dat in de landbouwtelling enkel het agrarisch dienstpersoneel geregistreerd werd, terwijl de volkstellingen ook dienstpersoneel opnam dat niet aan een landbouwbedrijf verbonden was. Alhoewel enkele meiden en knechten dus zeker uit de boot vallen, kan toch aangenomen worden dat er sprake was van een sterke daling van het percentage dienstboden. Het gaat hier immers over kleine dorpen waar de meeste huishoudens in de eerste plaats aan landbouw deden om in hun levensonderhoud te voorzien.

67. Voor wat Engeland betreft, werd dit bevestigd in de reeds vermelde studie van A. Kussmaul. Dezelfde trend is terug te vinden voor wat onze contreien betreft: Delahaye, *Het dienstpersoneel*, 217.

68. E. Vanhaute, *Rich agriculture*, 35.

den, maar dat die van persoon tot persoon aanzienlijk kon verschillen. Niettemin is de trend duidelijk: naargelang men ouder werd spaarde men meer. Dit hoefde niet altijd geld te zijn: zo verzamelden meiden gedurende hun diensttijd dikwijls textiel voor hun uitzet en is er een vermelding teruggevonden van een dienstbode die tijdens zijn dienstjaren een aantal schapen bezat.

De nominale waarde van de vergoedingen bleef tot de jaren tachtig van de achttiende eeuw opvallend stabiel. Hierna stegen de lonen, vooral van het vrouwelijk dienstpersoneel. Dit betekende niet dat er meer kon worden gespaard door de jongeren. Integendeel, tijdens de laatste decennia van de achttiende eeuw daalde het *pachtloon* sterk. Op het einde van de eeuw lag de koopkracht ongeveer één derde lager dan bij de aanvang.

Het lijkt erop dat deze neerwaartse evolutie een invloed had op het demografisch gedrag van de meiden en knechten. Vanaf 1785 daalt het huwelijkscoëfficiënt sterk. Deze tendens van huwelijksuitstel wordt bevestigd door de leeftijdsopbouw van het dienstpersoneel binnen het Brugse Vrije: in 1815 zijn knechten ouder dan 34 jaar geen uitzondering meer. Dit is een bijkomende aanduiding dat vanaf de late achttiende eeuw vele twintigers niet meer *the means to marry* hadden en noodgedwongen langer in dienst moesten blijven omdat ze zich geen eigen stek meer konden veroorloven.

Over de auteur

Veerle Delahaye (1983) studeerde Geschiedenis aan de universiteit van Gent en behaalde in 2005 haar licentiaatsdiploma met de scriptie: Het dienstpersoneel in het Brugse Vrije. Rurale arbeidsorganisatie en regionale diversiteit in een scharnierperiode (1710-1815). Momenteel is ze verbonden aan het *International Institute for Integration studies* van Trinity College Dublin. In het kader van het thema *Historical antecedents of contemporary globalisation* doet ze onderzoek naar Ierse handelaren in de Lage Landen (1600-1800).

E-mail: veerle.delahaye@telenet.be